

Tidsskriftet Fønix, Årgang 2019, s. 45–65

Nikolaj Berdjajevs forunderlige aktualitet

Anmeldelse af *Ulighedens filosofi*, oversat af Christian Gottlieb

Monica Papazu, mag.art.

*Dette værk er licenseret under en Creative Commons Kreditering-
IkkeKommerciel-IngenBearbejdelse 2.5 Danmark Licens.*

Tidsskriftet Fønix
www.foenix1976.dk
ISSN 2446-175X

Nikolaj Berdjajevs forunderlige aktualitet

Anmeldelse af *Ulighedens filosofi*, oversat af Christian Gottlieb

Med stor glæde har jeg læst Christian Gottliebs oversættelse af den store kristne tænker Nikolaj Berdjajevs *Ulighedens filosofi*, som udkom i vinteren 2017 på Tidsskriftet Fønix. Denne udgivelse kan ikke roses nok. I modsætning til fransk og engelsk har Berdjajev hidtil kun i beskedent omfang været tilgængelig på dansk. Af Berdjajevs omfattende forfatterskab findes, ud over denne nye udgivelse, kun bogen *Tidsskifte: Den nye Middelalder og Dommen over vor Tid*, oversat af Arne Sørensen og Erich Søndergaard, som udkom i 1937.

Ingen kunne være bedre egnet til at oversætte Berdjajev end Christian Gottlieb, som i mange år har studeret den russiske tænker og skrevet doktordisputats om ham¹. Christian Gottlieb har desuden forsynet bogen med et oplysende og fortolkende 40 siders forord. Oversættelsen er tro mod originalen og har samtidig den kvalitet, at den har fanget tekstens spontaneitet og lidenskabelige tone.

Ulighedens filosofi, som er en af Berdjajevs mest inciterende bøger, tilhører samme periode i forfatterens liv som *Den nye Middelalder*, nemlig begyndelsen af hans tvungne eksil i Vesten – Berdjajev var en af de markante intellektuelle, som på

¹Christian Gottlieb, *Dilemmas of Reaction in Leninist Russia: The Christian Response to the Revolution in the Works of N. A. Berdyaev 1917-1924*, Odense, Syddansk Universitetsforlag, 2003.

Lenins ordre blev udvist af landet med ”filosoffernes skib”². De to bøger udkom i hhv. 1923 og 1924 i Berlin og bærer præg af den eksistentielle rystelse, som den bolsjevistiske revolution i 1917 har repræsenteret for Rusland.

Som Berdjajev skriver i sit efterord:

”Min bog *Ulighedens filosofi* er skrevet i sommeren 1918 i en stemning af lidenskabelig åndelig modstand mod den triumferende kommunistiske revolution. [...] Lad mig bare være en »reaktionær«; der er hos mig en reaktion, en dyb åndelig reaktion mod uretfærdighed og løgn, mod revolutionens umenneskelighed og gudløshed” (ss. 393, 395).

Dette er udgangspunktet, og idéen om modstand understreges yderligere ved bogens undertitel: *Breve til mine uvenner i den sociale filosofi*, hvilket minder om Edmund Burkes reaktion på den Franske Revolution, *Reflections on the Revolution in France* (1790), som ligeledes er formet som et brev (til ”a Gentleman in Paris”). Selv om Berdjajev ikke nævner Burke – han nævner til gengæld en anden tænker af samme åndsfamilie, Joseph de Maistre (1753-1821) – er der adskillige lighedspunkter mellem Berdjajev og Burke, idet de begge er konservative stemmer, hvis opposition imod revolutionen antager form af refleksioner udsprunget af kristen tro og respekt for menneskets virkelighed.

²Over 160 betydningsfulde intellektuelle blev i efteråret 1922 sendt i eksil. De forlod Rusland om bord på to tyske skibe, *Oberbürgermeister Hacken* og *Preissen*.

”En bog skrevet i 1918 ... ligger dens værdi i det, at den er et historisk dokument?” vil man måske spørge. Svaret er nej. Her findes ingen beskrivelse af begivenheder, ingen detaljer angående personer og steder³. ”Uvennerne” bliver ikke nævnt ved navn⁴ – de er et generisk ”I”, som lyder som et hjertes skrig og drager adressaten til ansvar. Det, som i sit udgangspunkt kunne have været et historisk vidnesbyrd, vigtigt i sig selv, men alligevel begrænset i sin spændvidde, forvandler sig her til et vidnesbyrd af en anden art: et kristent vidnesbyrd, på én gang gyldigt til enhver tid og særlig relevant for en hel epoke, som er langt mere omfattende end bare kommunismen. Idet han ser på sit lidende folk og sit ødelagte land, rejser Berdjajev sig for at hævde den gudgivne mening med menneskelivet, som ikke alene den bolsjevistiske revolution, men også modernitetens ideologier i det hele taget fornægter. Bogen beskæftiger sig ikke blot med kommunismens idégrundlag, men med selve den ånd, som er karakteristisk for modernitetens Europa.

Langt fra at være kun en kritik af kommunismen er Berdjajevs *Ulighedens filosofi* slående ved sin aktualitet. Den rammer frontalt den tid, vi *nu* lever i. Forklaringen er ganske enkel:

3Beskrivelsen af de første tragiske år efter den bolsjevistiske magtovertagelse findes til gengæld hos f.eks. to andre eksilforfattere: Ivan Bunins dagbog *Forbandede Dage* (*Cursed Days*, skrevet i 1918-1920, engelsk oversættelse 1998) og Ivan Sjmeljovs *De dødes sol* (*The Sun of the Dead*, engelsk oversættelse 1927).

4Berdjajev var en aldeles skarp polemiker. Som man kan se i hans artikler i *Put'*, kunne han være nådesløs over for personer (eksilrussere ligesom han), hvis mening han ikke delte. Berdjajev publicerede tidsskriftet *Put'* (Vejen), med undertitlen ”Den religiøse tankes organ”, i Paris i perioden 1925-1940.

Berdjajev – ligesom Dostojevskij i øvrigt – så mennesket *sub specie aeternitatis*, han så dybere end tingenes overflade⁵, han undersøgte den ånd, som modernitetens ideologier er bærere af. I dette lys er kommunismen (eller socialismen ført til dens yderste konsekvenser) ikke en anomali eller en undtagelse; den er kød og blod af den samme tidsånd, som også manifesterer sig som tilsyneladende modsætninger til kommunismen (liberalisme, demokratisme). Kommunismen er blot et af højdepunkterne i moderniteten, en isbjergets top, under hvilken ligger, skjult under vandets overflade, den vældige ismasse.

I de 14 breve (eller kapitler), som konstituerer bogen, tager Berdjajev ideologierne, en for en, op til overvejelse (socialisme, liberalisme osv.), og idet han gør det, fastslår han nogle fundamentale holdepunkter (kirke, nation, stat, kultur) for menneskelivet – holdepunkter, som udspringer af hans kristendomsforståelse.

*

Nikolaj Aleksandrovitj Berdjajev (1874-1948) er ikke en teolog i snæver forstand, sådan som nogle af hans eksilkammerater var (f.eks. Sergej Bulgakov, Vladimir Losskij og Georgij Florovskij). Han er til gengæld en kristen tænker med en personlig stil. Han er ikke systematisk, men melodisk i sine re-

⁵Modsætningen ”dybde vs. overflade” er typisk for Berdjajev. Det er ikke nok at se på tingenes overflade, man må sanse i dybden, dvs. bedømme ånden bag fænomenerne. Se f.eks. hans sammenligning mellem Dostojevskij (dybde) og Tolstoj (overflade): Berdyaev, *Dostoevsky*, Cleveland and New York, Meridian Books, 1969, ss. 22-24.

fleksioner. Hans tekster er en kredsen omkring centrale temaer. Som det også er tilfældet med *Ulighedens filosofi*, lader Berdjajev ledemotiverne flyde frit fra det ene kapitel til det andet, flette sig ind i hinanden og belyse hinanden. De er facetter af den ene centrale sag: At formulere en eksistensforståelse ud fra kristne præmisser.

Det er ud fra disse præmisser, at Berdjajev henvender sig til sine "uvenner i den sociale filosofi" (dvs. hvad angår forståelsen af mennesket og samfundet): "dem, der i deres ånd tager afstand fra Kristus [...] og gør oprør imod Ham i navn af jordiske afguder"; dem, som er båret af "det ikke-værendes ånd" og bærer den med sig; "kvælere af menneskeånden" og "udryddere af evigheden" i menneskets hjerte (ss. 49, 51).

Formuleret i så stærke og brede vendinger rammer Berdjajevs henvendelse ikke alene bolsjevikerne i deres ateistiske ideologi og voldsomme forfølgelse af kirken, men moderniteten i almindelighed – den modernitet, som hævder menneskets autonomi i stedet for lydigheden mod Gud og derved ender med at afskaffe mennesket.

Det, som Berdjajev så, var, at kommunismen selv bragte beviset på, at dér, hvor mennesket fornægter Gud, fornægter det samtidig sin og sine medmenneskers menneskelighed: "Hvis Gud ikke findes, så findes den menneskelige personlighed heller ikke. [...] Menneskets og Guds skæbne er uadskillelige i al evighed. Og selv djævelen er ude af stand til at ændre dette evige skæbnefællesskab, i hvis midte selv Gud blev fæstet på korset som et menneske" (ss. 105-106)⁶. På paradoksal

⁶Kommunismen har åbenbartet humanismens væsen: "Vi lever i en afsløringens tid. Afsløret bliver også den humanisme, som tidligere syntes os så

vis blev denne troens sandhed en hverdagserfaring under kommunismen, og kommunismen blev det forstørrende spejl, i hvilket moderniteten kunne se sig selv.

Den destruktive lighed og den destruktive frihed

På en noget forenklet måde kan Berdjajevs forståelseshorizont defineres sådan: Gud er den skabende Gud. Det, som Gud har givet at være til, har forankring i væren. Den skabte verden er en velordnet verden – den er kosmos, dvs. et differentieret, hierarkisk skaberværk. Der findes en ”guddommelig verdensorden” (et udtryk, som Berdjajev ofte bruger i *Ulighedens filosofi*, og som er bredere end ”Guds gode ordninger” i vestlig teologi). I denne vor *syndens* verden findes på den anden side den ånd, der rejser sig mod Gud, mod den skabte verden og mod mennesket selv i dets gudgivne identitet: ”ikke-værens ånd”, som trækker det skabte tilbage mod det oprindelige kaos fra før skabelsen og vil opløse skaberværket, idet det forsøger at kappe forbindelsen mellem Gud og mennesket⁷.

uskyldig og så ophøjet. Når Gud ikke eksisterer, da eksisterer mennesket heller ikke” (Berdjajev, *Tidsskifte: Den nye Middelalder og Dommen over vor Tid*, Europa-Bøgerne, 1937, s. 13).

⁷Afgrund, kaos, ikke-væren versus skaberværket: Berdjajev var meget interesseret i Jacob Böhmes mystik. Han henviste til Böhme i sine bøger (*Ulighedens filosofi*, ss. 97-98) og skrev flere studier om ham. Hvis vi ser bort fra specifikke nuancer er temaet i sin essens patristisk. Syndens katastrofe beskrives i lignende termer af f.eks. kirkefader Athanasius: synden som kaossets magt, som truer med at afmontere skaberværket (*De Incarnatione*, 6,1-7; se: *Vidnesbyrd af Kirkefædrene, Ungdomsskrifter* af Athanasius den Store, overs. Andr. Hansen, Christiania, Mallings Boghandels Forlag, 1891, *Guds Ords Menneskevordelse og hans Åbenbarelse for os i Kjødet*, ss. 171-172).

Kamppladsen er mennesket selv. Kosmos og kaos konfronterer hinanden i mennesket – som Guds kald over for syndens dødsragt – og præger den enkelte, såvel som samfundsfænomenerne og civilisationerne. For at definere denne modsætning henviser Berdjajev til de klassiske principper fra oldtiden: det apollinske og det dionysiske. Dvs. orden, *nomos*, moral, hierarki over for lidenskaber, tøjlesløs subjektivisme, orgie, kaos, som forsøger at tilintetgøre mennesket som den enkelte, dets fællesskab og dets kultur⁸.

Mennesket kan ikke defineres ud fra sig selv, men må defineres "ontologisk", dvs. som Guds skabning, der af Gud har fået skænket væren, og som er kaldet til at være til for Gud, hvis "ansigt" det bærer; den Gud, som for menneskets skyld er blevet menneske. I Guds gode verden, som er en verden af forskelle, af "skel og afstand" (og Berdjajev har ret, at Genesisfortællingen overalt viser grænsedragninger og en markering af forskelle og derved af identiteter) har mennesket sin særlige plads som kaldet til i frihed, i kærlighed, i forståelsen af

⁸Kosmos og kaos, som er modsætninger, indgår også i et dialektisk forhold til hinanden. Kaos kan være en kilde til fornyelse, forudsat at dets kræfter bliver tæmmet og bragt ind under den kosmiske orden: "Lyskilder skal beskyttes, for at mørket kan deltage i lysets rige og ikke nedstyre det. I kosmos er der et bundløst kaotisk grundlag, og derfra springer kilden til nye kræfter. Men kosmos skal bevare sin hierarkiske struktur, sin centrale lyskilde, for ikke at blive endeligt omstyrtet af kaotiske kræfter, for at opfylde sin guddommelige forudbestemmelse, for at mørket kan oplyses" (*Ulighedens filosofi*, s. 189). På dette punkt ligger Berdjajev på linje med den arketypiske forståelse af det dialektiske forhold mellem kosmos og kaos rigeligt repræsenteret i religionshistorien: se f.eks. Mircea Eliade, *The Sacred and the Profane*, Orlando, London, Harcourt, Harvest Book, 1987, ss. 47-50, 55, 64, 77- 79 ff.; Eliade, *Traité d'histoire des religions*, Paris, Payot, 1970, ss. 165-184.

sine ontologiske vilkår, at vorde et ”ansigt”, en ”personlighed”, ”den enkelte”, idet det anerkender sit eget og alle andres ”ansigt”⁹.

Spørgsmålet vil nu være, hvordan Berdjajev ud fra disse præmisser, som jeg har gengivet i mine ord, bedømmer tidsånden, modernitetens ideologier. At han ikke hælder mod *lighed*, fremgår klart af selve bogens titel: Det drejer sig om en retfærdiggørelse af ”uligheden” som tilhørende tilværelsens struktur, dvs. en retfærdiggørelse af den meningsfyldte, identitetsbærende forskellighed, af den kvalitative forskel mellem op og ned, opad og nedad, højt og lavt i åndelig forstand, ædelt og nedrigt og følgelig om en kritik af forskelsløsheden og egalitarismen. Kravet om absolut lighed, dvs. den totale ensformighed, som utopier og utopisk inspirerede ideologier præsenterer som et ideal, er i grunden had og aggression mod den skabte verden, mod mennesket som den enkelte og mod dets frihed. Over for livets forskellighed står dødens lighed:

”Kravet om absolut lighed er et krav om tilbagevenden til den oprindelige kaotiske og mørke tilstand, nivelleret og udifferentieret” (s. 110). ”Tiden er indtruffet for sammenbruddet af alle jeres utopier om et jordisk paradys, grå, ansigtsløse, tomme utopier, utopier om den

⁹Et af nøgleordene hos Berdjajev er *litjnost'*, som er i familie med *litso* (ansigt) og *lik* (ansigt, Guds billede, helligt billede, ikon). *Litjnost'* oversættes i almindelighed med ”personlighed”, men det danske ord mangler nuancerne i det russiske. Det tætteste, man i en dansk kontekst kan komme på Berdjajevs tanke, er ved at oversætte det med ”den enkelte”, ”hiin enkelte”, som takket være Kierkegaard har både præcision og dybde.

yderste lighed og den yderste lykke i ikke-væren” (s. 84)¹⁰.

Samtidig retter Berdjajevs kritik sig med lige så stor kraft imod den misforståede *frihed*, hvor individet heller ikke kender til noget højere end sig selv, ikke vil vide af begrænsning og selvbegrænsning, af lov og ansvar. De to veje (misforstået lighed og vildfaren frihed), som på overfladen er modsætninger, er kaossets veje. De mødes i samme punkt: ødelæggelsen af mennesket.

At den tvungne lighed (kollektivismens ansigtsløshed i kommunismen og det socialistiske projekt i det hele taget) er frihedsberøvende og afpersonificerende, er indlysende. Det interessante er, at det er dens modsætning også: En frihed, som fornægter alle holdepunkter, alle ”Guds verdens realiteter” fører i samme grad til tab af friheden og er personlighedsopløsende. I Berdjajevs ord:

”Personlighedens eksistens forudsætter grænser og skelnen, forudsætter beskyttelse mod det rasende upersonlige kaos”. ”Kravet om grænseløs frihed for personligheden, der ikke kender nogen magt over sig, ødelægger personligheden og nedsænker den i det konturløse kaos” (s. 308). ”En befrielse af kaotiske naturkræfter er

¹⁰Václav Havel taler ligesådan om den utopiske lighed: ”en orden af volde- lig nivellering, perfekt organiseret impotens og centralt styret tomhed og kedsomhed, med en opfattelse af mennesket som en kybernetisk enhed uden fri vilje, egen forstand og enestående liv, med det vederstyggelige ideal: »orden i sagerne« – som en kysk betegnelse for en kirkegård”. I sine essays sætter Havel ligesom Berdjajev ”livets orden” over for ”dødens (falske) orden”. Se: Havel, *Breve til Olga*, uddrag i *Stemmer fra Øst: En antologi*, red. Per Stig Møller, Gyldendal, 1987, s. 151.

ikke en befrielse af mennesket [...]; de er en kilde til slavebinding. [...] Når et menneske befinder sig i sit eget kaos' vold, er han en slave, hans personlighed er opløst af lidenskaber, gjort magtesløs af synder" (ss. 103-104).

Den ubegrænsede frihed, hvor mennesket ophører med at skelne mellem godt og ondt, med at lytte til samvittighedens stemme og giver de dunkleste kræfter i sin sjæl frie tøjler, er en falsk frihed, modsætningen til den sande frihed. Det, som i Berdjajevs tid især var karakteristisk for revolutionære, anarkistiske fænomener og deres ideologiske postulater, fortsætter i dag i den post-modernitet, som er moderniteten ført til ende, i form af en radikal subjektivisme, der afviser den objektive virkelighed og det moralske skøn som frihedshæmmende, ja, som en hindring for personlighedens udfoldelse. På baggrund af vores erfaringer med det i vores samtidscivilisation altdominerende narcissistiske jeg, som hævder sig selv ved at erklære virkelighedens krav for krænkende, og som for ethvert lune påberåber sig menneskerettighederne, lyder Berdjajevs kritik af den uhæmmede subjektivisme profetisk:

"Det er en frihed for børn, der ønsker mulighed for at gøre alt, hvad de kommer i tanker om [...] en frihed fra alle tilværelsens forbindelser, fra Gud, fra kosmos, fra alle menneskelige fællesskaber" (ss. 303-304). "Kaos lades løs, og de selvhævdende atomer tror at kunne genskabe en ny verden af sig selv" (s. 299).

I Berdjajevs øjne er denne regression enden på det europæiske menneske, som gennem kristendommen havde lært

”apollinsk” at beherske de ”dionysiske elementer” og lade sig ”opløfte” (s. 310). Men det er mere end blot én bestemt civilisations krise – det er en antropologisk krise, som truer selve menneskets identitet:

”Den, der med dynamit sprænger alle de realiteter, værdier og helligdomme, der hæver sig over ham, i luften, sprænger også sig selv, sit »jeg«, ødelægger sin personlighed og styrter det ned i det ikke-værendes kaotiske malstrøm. [...] [D]en menneskelige individualitet eksisterer reelt, hvis der eksisterer realiteter højere end mennesket, end dets indesluttede »jeg«. Mennesket eksisterer i dybden, hvis Gud eksisterer, og det opløses, hvis Gud ikke findes, hvis Gud dør i det. Mennesket opretholdes altid ved det, som er højere end det selv, [og] som gør dets egen realitet [dvs. menneskets egen realitet] uendeligt dyb og uendeligt indholdsrig” (s. 301).

Konservatismen som livets kraft

Når Berdjajev så standhaftigt forkaster tidsånden, er det, fordi der er noget, han forsvarer, nemlig mennesket, dets ansigt, dets sande frihed og velsignede kreativitet; mennesket som skabt af Gud og elsket af Ham.

Dette forsvar antager form af en konservativ tilkendegivelse. Et af kapitlerne handler specifikt om konservatismen, men det konservative grundlag er til stede hele bogen igennem. Den konservatisme, Berdjajev skriver om, er slet ikke en

ideologi på linje med andre (dvs. en vilkårlig menneskelig opfindelse), men en åndsbestemt eksistensforståelse.

I kapitlet om konservatismen findes nogle af de smukkeste, mest poetiske sider i Berdjajevs forfatterskab. Af denne grund vil jeg citere et længere afsnit:

”Konservatismen understøtter tidernes forbindelse, tillader ikke et endeligt brud på denne forbindelse, forener fremtiden med fortiden. [...] [Konservatismen] er vendt mod livets gamle kilder [...]. [F]ornemmelsen af evighed mærker vi stærkere, når vi vender os mod fortiden. Hvori består den for os dragende hemmelighed ved ruiners skønhed? I evighedens sejr over tiden. [...] Forfaldne, mosbegrøede mure af gamle borge, slotte og kirker præsenterer os for en anden verden gennemlyst af evigheden. [...] Ikke kun ruiner giver os denne følelse af evighedens sejr over tiden, men også bevarede gamle kirker, gamle huse, gamle klæder, gamle portrætter, gamle bøger, gamle memoirer. På alt dette sidder aftrykket af evighedens store og smukke kamp mod tiden. [...] [T]iden har forsøgt at sætte sit skæbnesvangre aftryk, men er trådt tilbage. [...] Fortidens dragende skønhed er ikke skønheden i dét, som var, som engang var nyt og samtidigt; den er skønheden i dét, som er, som forbliver evigt efter den heroiske kamp med tidens ødelæggende magt. [...] Sand konservatisme er evighedens kamp med tiden, det uforgængeliges modstand mod forgængeligheden. Den er ikke kun bevarende, men også en forklarende energi” (ss. 173-177).

Det konservative princip afspejler altså hos Berdjajev de dybeste realiteter: kampen mellem *liv* og *død* og mellem *evighed* og *tid*, såvel som *opstandelsens* kraft i historien.

Det konservative princip udtrykker båndet mellem generationer. Konservatismen er lydighed over for buddets ord ”Ær din far og din mor” (s. 192), der ligesom alle bud er et *livets* bud. Som sådan danner den det nødvendige fundament for det nationale fællesskab, som omfatter både de levende, de kommende slægtled og de forgangne generationer. ”Som evigt princip kræver konservatismen, at der i løsningen af samfunds, staters og kulturers skæbne lyttes ikke blot til de levendes stemme, men også til de dødes stemme”, skriver Berdjajev (s. 178)¹¹.

Selve kulturen kan ikke være andet end konservativ – konservatisme i Berdjajevs forstand udelukker ikke fornyelse og kreativitet, ganske tværtimod, eftersom den ikke er ensbetydende med stilleståen, men er et udtryk for liv¹². Kulturen er – ligesom ”kulten” – kontinuitet, ”forbindelse mellem levende og døde, mellem nutid og fortid”. ”Uden overlevering, uden kontinuitet er kultur umulig. [...] Kulturen stræber på sin

11Edmund Burke taler også om samfundet som ”et fællesskab ikke blot mellem de nulevende, men også med de afdøde og de kommende slægter”; de ”nedarvede anskuelser og leveregler” gør det muligt for det nuværende slægtled at orientere sig i tilværelsen (*Tanker om den Franske Revolution*, Tidehvervs Forlag, 1987, ss. 97, 79, 87-88).

12”[K]onservatismens mening består ikke i at hindre bevægelse fremad og opad, men i at hindre bevægelse tilbage og nedad, til det kaotiske mørke, en tilbagevenden til den tilstand, der gik forud for dannelsen af stater og kultur” (s. 187). Størsteparten af dette Berdjajev-citat har Vladimir Putin brugt i sin tale af 12. december 2013 (<http://kremlin.ru/events/president/news/19825>).

måde efter at bekræfte evigheden. [...] Kultur forudsætter et konservativt princip, et princip, som bevarer fortiden og genrejser de døde” (ss. 184-185).

Over for livets kraft, som ligger i overlevering, i minder, i bevidstheden om fællesskabet med de henfarne slægter, rejser døden sig. Denne dødsragt ligger i den altfortærende tid, som er et menneskeligt vilkår¹³, men den ligger også i menneskets sjæl, i dets hovmodige tanker og nihilistiske handlinger, for afvisningen og ødelæggelsen af fortiden er – ligesom glemslen – et udtryk for døden:

”Den revolutionære ånd er den barbariske urkrafts reaktion mod kulturen” (s. 186). Den bringer med sig ”det kaotiske mørke nedefra” (s. 187). ”Den revolutionære ånd ønsker at skabe det kommende liv på kirkegårde, i forglemmelse af gravindskrifterne, ønsker at opbygge sig selv på de afdøde fædres og bedstefædres knogler, forsager og fornægter opstandelsen af det døde og det døende liv” (s. 174). ”Revolutionens religion er en dødens religion” [...]. [D]en ønsker ikke en genoprettelse af livet, de dødes genopstandelse”, men vil bygge et rige ”på dødens triumf” (ss. 177-178).

Det er klart, at Berdjajevs refleksioner udspringer af det, han oplevede under den bolsjevistiske revolution: Han så ”dødens triumf”! I tidens løb ændrede tingene sig dog til en vis grad i Sovjetunionen (og det samme skete i de øvrige øst-

¹³Berdjajevs forståelse af tiden kan sammenlignes med Augustins: Dagen i går bliver opslugt af i dag, som vil blive opslugt af i morgen; når tiden er blevet fortid, eksisterer den ikke mere; kun i kraft af hukommelsen (”*memoria*”) er det, som ikke mere er, nærværende (”*praesens de praeteritis memoria*”) (Augustin, *Bekendelser*, bog XI).

lande, efter at kommunismens ideologi begyndte at miste sin oprindelige aggressivitet). Efter en første grusom periode, hvor dødsprincippet var sejrende, og enhver forbindelse med fortiden var blevet ophævet, fik kulturen – med nogle specifikke begrænsninger – lov til at vende tilbage, ganske enkelt fordi livets modstandskraft viste sig at være stærkere. At bevare kulturen blev en form for modstand mod kommunismens ”ørken af planlagt glemsel”¹⁴. I Østeuropa var der en akut bevidsthed om, at man kun kunne overleve som menneske ved at bevare kulturen (dvs. fortiden, overleveringen, litteraturens og kunstens væsentligste værker), og at man ved at forsvare kulturen forsvarede sig selv, selve sin menneskelige identitet.

Berdjajevs forståelse af konservatismen og kulturens væsen har ikke kun gyldighed i konfrontationen med kommunismen. Den er mindst lige så relevant i dag i Vesten. Det er i dag i Vesten, at det dødsprincip, som er forkastelsen af ”indskriftterne” på fædrenes grave, af overleveringen og forbindelsen med fortiden, er blevet altdominerende¹⁵. Man er prisgivet tidens autofagi, og dette betyder ikke kun en manglende sans for evigheden, men også for historien.

Ve det folk, som ikke ærer sin historie!

Med stor indignation henvender Berdjajev sig til de revolutionære, som i deres iver efter at begynde alting på ny fornægter

14”[E]r det sandt, at et folk ikke kommer levende gennem en ørken af organiseret glemsel?”: Milan Kundera, *Om latter og glemsel*, Gyldendals Paperbacks, 1988, s. 149.

15Se f.eks. Allan Bloom, *The Closing of the American Mind: How Higher Education Has Failed Democracy and Impoverished the Souls of Today's Students*, New York, Simon & Schuster, 1987.

historiens væsen: ”Fornægtelsen af historisk kontinuitet er en fornægtelse og ødelæggelse af historisk virkelighed” (s. 181). Man projicerer et abstrakt og vilkårligt skema over på fortiden uden at forstå, at mennesket er et inkarneret liv, som gennem utallige tråde er forbundet med sit fællesskab, med fædre og forfædre og deres erfaringer. Denne manglende indsigt i menneskelivet, i folkenes, staternes og civilisationernes væsen giver sig typisk udslag i en arrogant ”moralisering over historien” (s. 137):

”I elsker at moralisere over den historiske virkelighed og den historiske fortid. I elsker at overføre jeres indskrænkede, individuelle moralske bedømmelser på det overindividuelle historiske liv. Og hadefuldt forholder I jer til jeres eget folk og hele menneskehedens fortidige historie; i fortiden ser I intet andet end ondskab og vold” (s. 92).

100 år efter, at Berdjajev skrev sin bog, har hans iagttagelser ikke mistet deres relevans, for denne ”moralisering over historien” har antaget enorme dimensioner i vor samtids ”politiske korrekthed”¹⁶. Sammenfaldet er ikke tilfældigt, for Berdjajevs kritik er generelt møntet på de anti-historiske og anti-organiske ideologier udsprunget af Oplysningen, på utopien om det nye menneske, der skal skabes ved en fornægtelse af både menneskenaturen og af historien. Det er præcis

¹⁶Diane Ravitch, *The Language Police: How Pressure Groups Restrict What Students Learn*, New York, Random House, Vintage Books, 2003, 2004.

de ideologier, som synes at have fået yderligere fremdrift i Vesten efter kommunismens forsvinden.

Det konkrete menneske med sine bånd til det historiske fællesskab bliver i disse ideologier erstattet med et ansigtsløst og forældreløst individ, ”et atom, en abstraktionernes abstraktion”, et simpelt ”sociologisk element”, der som sådan skal være gældende over hele jorden (ss. 109, 152).

Dette er nøglen til den revolutionære ”internationalisme”, være den af kommunistisk eller liberalistisk art. Ikke alene kommunismen, men også liberalismen med dens ”kosmopolitisme” er tilbøjelig til ”at fornægte reelle fællesskaber og helheder”; den ”løsriver individet fra alle organiske historiske dannelser” og undergraver ”i sidste ende også selve personlighedens realitet”. Liberalismen er, skriver Berdjajev, ”lige så antihistorisk som socialismen” (s. 231).

Socialisme og liberalisme mødes således i den samme fornægtelse af det konkrete menneske og de konkrete fællesskaber, den samme revolutionære hybrid: Begge indeholder et projekt om at lave verden om i den abstrakte ideologis billede. Den liberalistiske internationalisme, der i vore dage har fået, som Berdjajev synes at forudså, en umiskendelig revolutionær drejning, fremstår som en pendant til den kommunistiske internationalisme¹⁷. I begge tilfælde retfærdiggøres revolutioner og indblandingen udefra ved hjælp af slagordene om de undertrykte folks ”befrielse” og ”rettigheder”:

¹⁷Om liberalismens revolutionære ideologi, se f.eks.: John J. Mearsheimer, *The Great Delusion: Liberal Dreams and International Realities*, Yale University Press, 2018.

”I kender ikke det konkrete menneske af kød og blod, af slægt og folk, det nationale menneske. Jeres kamp for befrielse af undertrykte nationer og for ligestilling af dem er [...] en kamp, der [...] afriver det nationale menneske fra dets levende skikkelse, fra moderskab og fædreland. Nationaliteternes »undertrykkere« aner-kender dem sommetider mere end deres »befriere«. Man »undertrykker« det levende nationale menneske af slægt og folk, af kød og blod, og man »befrier« det abstrakte geometriske menneske” (s. 150).

Ved at fornægte det konkrete, historiske menneske med dets bånd til fællesskabet – for nationen er ”et levende væsen”, som ”forener alle generationerne” i sig og indgår i Guds ”plan” for verden (s. 75) – er revolutionismen ikke på livets, men på dødens side. Som Berdjajev siger: ”I nationaliteten modstår livet døden, med hvilken internationalismen truer alle folk” (s. 157). Den revolutionære internationalisme ”river tidernes forbindelse itu, ødelægger mindet om fortiden og forfædrene” (s. 156); den ”udrydder nationernes fortid og ønsker ikke at tillade dem deres egen fremtid” (s. 157). Den er ”en konsekvent dødsreligion” (s. 156).

Visdom fra ”gamle kilder”

De revolutionære bølger, som rystede Rusland, og som kulminerede med den bolsjevistiske magtovertagelse, har spillet en afgørende rolle i udkrystalliseringen af Berdjajevs tanke. Alle-rede i 1909 i artikelsamlingen *Vekhi* (Milepæle), til hvilken han bidrog ved siden af andre fremtrædende intellektuelle, der li-

gesom han snart vil begynde et liv i eksil¹⁸, var Berdjajev klar over Ruslands åndelige krise som følge af intelligentsias ukritiske modtagelse af vestlige ideologier i deres dårligste og mest ekstreme former. I næsten 40 år vil Berdjajev blive ved med at forsvare det konkrete menneske og ”menneskets kaldelse”, skrive og være direkte impliceret i begivenhederne. Som et eksempel derpå kan man nævne, at Berdjajev ikke blot var en kompromisløs modstander af antisemitismen. Gennem foreningen ”Action Orthodoxe”, hvis inspirator han var, var han, ligesom andre eksilrussere, med til at redde jøder under Anden Verdenskrig¹⁹.

Over for bolsjevismen, som bragte de største lidelser over millioner af mennesker, har der iblandt de russiske immigranter i Vesten, været stort set to hovedholdninger. Den ene var repræsenteret ved Nikolaj Berdjajev, den anden ved Ivan Iljin – begge to kristne tænkere. Iljin, som ligesom Berdjajev havde været passager på ”filosoffernes skib”, holdt ånden i den Hvide Bevægelse oppe: Kommunismen skulle bekæmpes frontalt, hvis muligt med våben i hænderne, for at redde folk og land. Kampen er båret af ansvar for sit folk, af kærlighed til fædre-

18Det drejer sig om bl.a. Sergej Bulgakov, Pjotr Struve, Simon Frank. *Vekhi* kan læses i en god fransk oversættelse: *Jalons*, Paris, Les Éditions du Cerf, 2011.

19Berdjajevs skrifter imod antisemitismen (*Khristianstvo i antisemitizm*, Moskva, T8Rugram, 2018) kan købes både i Rusland og i de russiske boghandler i Israel. De russiske immigranter i Frankrig var særlig virksomme i modstandsbevægelsen og i redningen af jøder (f.eks. Maria Skobtsova, teologerne Paul Evdokimov og Anthony Bloom, forfatteren Ivan Bunin, prinsesse Vera Obolenskij osv.). Nogle af dem betalte med livet: bl.a. Vera Obolenskij, som blev henrettet i Berlin i 1944, og Moder Maria Skobtsova, død i koncentrationslejren i Ravensbrück i 1945.

landet, lydighed mod Gud og en usvigelig tro på Opstandelsen²⁰. Berdjajev på sin side afviste fysisk modstand²¹. Det var ikke, fordi han var nogen tolstojsk pacifist, men fordi han var af den overbevisning, at man skal bære revolutionens ulykke som straffen for sine synder – for fortidens synder, for de forrige generationers synder, for folkets synder, for sin egen synd²². Opmærksomheden flyttes altså fra det ydre til det indre, fra anklagen af de andre til erkendelsen af ens personlige skyld over for Gud²³. Synden skal sones, og lidelsen er en nødvendig soningsproces:

”Åndeligt gennemlevet revolutionen har kun dén, som i den har set sin egen ulykkelige skæbne og sit eget folks ulykkelige skæbne, som i den har mærket en afregning for fortidens synder, som er gået gennem angeren, gennem afsløringen af ikke

20Se bl.a. Ivan Iljin, *Nasji zadatji* (Vores opgaver, 1956).

21Berdjajev reagerede voldsomt ved udgivelsen i 1925 af Iljins bog *O soprotivlenii zlu silojo* (*On Resistance to Evil by Force*, engl. oversættelse 2018), fordi han ikke kunne acceptere, at ”sværdet” er det rigtige svar på kommunismens ondskab (Berdjajev, artiklen ”Kosjmar zlogo dobra”, ”The Nightmare of an Evil Good”, *Put’*, juni-juli 1926).

22Berdjajev siger det samme i *Den nye Middelalder*. Revolutionens ulykke som straffen for vores synder er også et markant tema i den rumænske eksilforfatter og religionshistoriker Mircea Eliade: Monica Papazu, ”La souffrance nationale dans l’oeuvre littéraire de Mircea Eliade: Sens et issue”, i *Homo religiosus: To Honor Mircea Eliade*, Selected Papers from the 12th Congress of the American-Romanian Academy of Arts and Sciences, Université de Paris-Sorbonne, June 24-27, 1987, Los Angeles, The Mircea Eliade Research Institute, 1990, ss. 216-225.

23Berdjajev understreger adskillige gange, at anklage og forurettethed er ukristelige: ”Revolutioner fødes ikke af Guds børns ædle erkendelse af skyld, men af støvets børns uædle erkendelse af forurettethed” (*Ulighedens filosofi*, s. 62).

blot den revolutionære, men også den før-revolutionære uretfærdighed [*nepravda*], som har erkendt uomgængeligheden af en oplysning og forklarelse af livet” (*Ulighedens filosofi*, s. 394).

Historiens ulykke er ikke meningsløs. Den er en åbenbaring af synden og Guds henvendelse til synderen. Den er et ”Omvend jer!”, et kald til *metanoia*, fornyelse af sind og hjerte. I denne verden, som ”ligger i det onde”, som Berdjajev utrætteligt gentager, lyder et kald, som oprejser mennesket. Livets fornyelse går gennem angeren.

*

Kommunismen er faldet. Den er i hvert fald den ene løgn om mennesket og samfundet, som er blevet fuldstændigt diskrediteret af historien. Men har man i tilstrækkeligt omfang forstået, hvad kommunismen var i sit væsen, som en af den moderne ideologis facetter – som et udtryk for kaos, for det ikke-værendes mørke, for død?

Det er under alle omstændigheder tankevækkende, at Vladimir Putin i 2014 forærede politikere og embedsmænd tre bøger, alle sammen skrevet af kristne tænkere: Vladimir Solovjovs *Det Godes retfærdiggørelse* (fra 1897), Ivan Iljins *Vore opgaver* (artikler fra 1948-1955) og Nikolaj Berdjajevs *Ulighedens filosofi*. De er ikke hurtigt læst. Det er bøger til eftertanke. At den russiske ledelse anbefaler disse bøger, kan ikke tolkes anderledes end som en påpegning af den nationale kulturs ånde-

lige rødder og en invitation til at genfinde kontinuiteten, uden hvilken et folk ikke kan leve.

Disse bøger er ikke blot russiske – de er europæiske. De spørgsmål, de rejser, og de refleksioner, de udtrykker, er af universel gyldighed. Berdjajevs *Ulighedens filosofi* fortjener at blive lyttet til som en troens og en erfaringens stemme, som har noget alvorligt at sige om vores egen tid og fundamentet for den menneskelige eksistens.